

Selçuklu Yönetiminde Erdebil: Kafkasya'ya Açılan Kapı

Hatice Aksoy | ORCID: 0000-0002-8265-1338 | haticeaksoy@selcuk.edu.tr

Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/045hgzm75>

Öz

Orta Çağ tarihi boyunca Azerbaycan bölgesinin her daim idarî merkezi olan Erdebil şehri, Büyük Selçuklular bölgeye geldiğinde Revvâdîlerin elinde idi. Erdebil ve civarı önce batıya göç eden Oğuzların, ardından da Selçukluların kontrolüne girmiştir. Büyük Selçukluların merkezî otoritesinin zayıflamasından sonra Irak Selçuklularının hâkimiyetine giren şehir, bu dönemde Ermeni, Gürcü ve Selçukluların arasındaki hâkimiyet mücadelelerine sahne olmuştur. Bu mücadeleler içinde kısa bir süre Gürcü istilasına maruz kalmış ve tahrip edilmiştir.

Konargöçerler için uygun bir iklim ve coğrafyaya sahip olan Erdebil, batıya doğru hareket eden Türkmenlerin yaylak ve kışlak olarak kullandıkları bölge olmuştur. Özellikle Erdebil şehrinin etrafını çevreleyen dağlar, Selçuklu Türkmenlerinin yaylak alanları, Mugan Ovası ise kışlağını temin etmiştir. Ayrıca Transkafkasya, Gürcü ve Anadolu geçişlerinin kavşağında yer alan Erdebil şehri, her zaman askerî seferler için bir garnizon ve merkez görevi üstlenmiştir. Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu devletleri döneminde her ne kadar merkezî bir rol üstlenmemişse de Anadolu'ya, Kafkasya'ya ve güneye yapılan seferler buradan yönlendirilmiştir. Bununla birlikte Selçuklular döneminde sınır bölgesinde yer aldığından güçlü ve geniş yetkilerle donatılmış valiler tarafından yönetilmiştir. Bu valilerin güçlenip bağımsız hareket etme istekleri, devlet içerisinde bir iktidar mücadelesini de beraberinde getirmiştir.

Bu çalışmada, Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları döneminde Erdebil şehrinin siyasi, idari ve askeri açıdan önemi ele alınmıştır. Çalışma, Selçuklu döneminde Erdebil'in idari yapısını, yaylak-kışlak kültürüne uygunluğunu, bölgenin Türkmenler için nasıl bir merkez haline geldiğini ve Selçuklu yönetimindeki rolünü detaylı şekilde incelemeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda, Erdebil'in jeopolitik konumu, Gürcü istilaları karşısındaki durumu ve Selçuklu valileri ile Türkmen beylerinin etkinlikleri değerlendirilmiştir. Araştırmada, birincil kaynaklar ve Selçuklu tarihine ilişkin akademik literatür kullanılarak, dönemin tarihi olayları ve bunların bölgeye etkileri analiz edilmiştir. Bu yöntemle, Erdebil'in Selçuklu Devleti içindeki yerini ve bölgenin dönemin siyasi dengelerindeki rolünü ortaya koymak hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Erdebil, Büyük Selçuklu Devleti, Irak Selçukluları Devleti, Azerbaycan, Atabegler

Atıf Bilgisi

Aksoy, Hatice. "Selçuklu Yönetiminde Erdebil: Kafkasya'ya Açılan Kapı". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 21 (Aralık 2024), 57-78.

<https://doi.org/10.23897/usad.1541117>

Geliş Tarihi	30.08.2024
Kabul Tarihi	30.12.2024
Yayın Tarihi	31.12.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme *Bu makale, tarafımdan hazırlanan "İlhanlar Döneminde ve Sonrasında Erdebil (XIII ve XIV Yüzyıllar)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	usad@selcuk.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Ardabil under Seljuk rule: Gateway to the Caucasus

Hatice Aksoy | ORCID: 0000-0002-8265-1338 | haticeaksoy@selcuk.edu.tr

Selçuk University, Faculty of Letters, Department of History, Konya, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/045hgzm75>

Abstract

The city of Ardabil, which had always been the administrative centre of the Azerbaijan region throughout medieval history, was in the hands of the Rawadids when the Great Seljuks came to the region. Ardabil and its surroundings were initially controlled by the westward-migrating Oghuz Turks, followed by the Seljuks. After the weakening of the central authority of the Great Seljuks, the city fell under the control of the Iraqi Seljuks, and was the scene of struggles for dominance between Armenians, Georgians and Seljuks during this period. During these struggles, it was briefly subjected to Georgian invasion and was destroyed.

Having a suitable climate and geography for nomads, Ardabil was the region used as summer pasture and winter quarters by Turkmens moving westwards. In particular, the mountains surrounding the city of Ardabil provided the summer pastures of the Seljuk Turkmens, and the Mugan Plain provided their winter quarters. In addition, the city of Ardabil, located at the crossroads of the Transcaucasian, Georgian and Anatolian passes, has always served as a garrison and centre for military expeditions. Although it did not play a central role during the Great Seljuk and Iraqi Seljuk States, expeditions to Anatolia, the Caucasus and the south were directed from here. However, since it was located in the border region during the Seljuk period, it was governed by powerful and broadly authorized governors. The desire of these governors to become stronger and act independently also brought about a power struggle within the state.

In this study, the political, administrative, and military significance of the city of Ardabil during the periods of the Seljuks Empire and the Iraqi Seljuks is examined. The study aims to explore Ardabil's administrative structure, its suitability for the nomadic summer and winter quarters lifestyle, how it became a centre for Turkmen tribes, and its role under Seljuk rule in detail. Within this scope, the geopolitical importance of Ardabil, its situation during Georgian invasions, and the activities of Seljuk governors and Turkmen leaders in the region are analysed. The research utilizes primary sources and academic literature on Seljuk history to analyse the historical events of the period and their impact on the region. Through this approach, the study seeks to reveal Ardabil's place within the Seljuk State and the role of the region in the political dynamics of the era.

Keywords

Ardabil, Great Seljuk State, İraqi Seljuk State, Azerbaijan, Atabegs

Citation

Aksoy, Hatice. "Ardabil under Seljuk rule: Gateway to the Caucasus". *Journal of Seljuk Studies* 21(December 2024), 57-78.

<https://doi.org/10.23897/usad.1541117>

Date of Submission	30.08.2024
Date of Acceptance	30.12.2024
Date of Publication	31.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External * This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "Ardabil During and After The İlkhaniids Period (XIII and XIV Centuries)".
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	usad@selcuk.edu.tr
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Erdebil şehrinin kimler tarafından, hangi tarihte kurulduğu net olarak bilinmemekle birlikte Sâsânî hükümdarı Firuz (Pêrôz/Piruz) Padişah (m. 459-483) tarafından V. yüzyılda kurulmuş olduğu genel kabul görmektedir. Şehir, I. Firuz'un Sâsânî tahtına oturduğu dönemde Kafkas, Gürcü ve Ermeni saldırılarıyla surları tahrip olmuş, ardından da vuku bulan kıtlık ve kuraklık nedeniyle harap hale gelmişti. I. Firuz, tahrip olan bu surları tahkim ettirerek Erdebil'i eski konumunun çok yakınına yeniden kurdurmuştur. Tarih boyunca pek çok kültürün odak noktası, etnik göçlerin kavşağı, önemli olayların yaşandığı bir merkez olmuş, kuruluşundan itibaren de Kafkasya'da Hazarlara, Gürcülere ve Ermenilere, Anadolu'da ise Roma'ya karşı yapılan mücadelelerde bir garnizon görevi görmüştür. Erdebil, aynı zamanda asırlar boyunca Azerbaycan bölgesinin başkenti olmuş, İslam fetihleri döneminde de "dari'ül-imâre" olarak bu özelliğini korumuştur (el-Kazvinî, 1960/1380, s. 291; Mîr Yahyâ Kazvinî, 1314, s. 54; Vezirof, 1338-1340, s. 55; Bosworth, 2011, s. 357). Şehir, İslam fetihlerinin yapıldığı VII. Yüzyıldan itibaren Emevîler, Abbasîler ve Abbasîlerin merkezî otoritesinin zayıflamaya başlamasıyla¹ birlikte kurulan Sâcoğulları, Sallarîler ve Revvâdîler gibi yarı özerk yerel hanedanların hâkimiyeti altında bulunmuştur. Bu süreçte şehir İslâm dininin ve medeniyetinin kuzeye yani Kafkasya'ya açılan kapısı olmuştur.

Erdebil'in günümüzde dahi halkının çoğunluğunu oluşturan Türklere gelindiğinde ise m. V. yüzyıldan² itibaren Azerbaycan bölgesinde varlıkları görülmektedir. Z. V. Togan'a göre bölgeye geldikleri bilinen ilk Türk kavmi Hunlardır. Hunlar, m. 445 yılında Kafkasları geçerek Mugan taraflarına gelmişler ve Belasegân şehrine yerleşmişlerdir. Ayrıca Oğuz Han döneminde Azerbaycan'a gelip yerleşen Oğuzların, Tebriz'in güneyindeki Ucan yaylası, Aladağ ve Sebelân dağlarında isimleri Alanar, Agdiburi (Ağrıböri) şeklinde yazılan yerleri yaylak olarak, Arrân ve Mugan ovalarını kışlak olarak kullandıkları rivayet edilmektedir (Togan, 1981, s. 170, 173-174; Örs, 1992, s. 73). Bununla birlikte İslâm fetihlerinden itibaren yıkılış sürecine giren Sâsânî Devleti'nin ortadan kalkmasından sonra, Arap kabilelerinin bölgeye iskânıyla Tebriz'de mevcut olan Türk nüfus Erdebil'e kaymış ve Erdebil şehri Güney Azerbaycan topraklarının merkezi olma özelliği kazanmıştır (Bakır-Alungök, 2015, s. 92-93). Bölgedeki Türkmen nüfusunun artışı ise hizmetlerinden dolayı Abbasîler tarafından kendisine Azerbaycan bölgesi iktâ edilen Türk kökenli komutan Ebû's-Sâc Dîvdâd yani Sâcoğulları dönemi olmuştur. XI. Yüzyılın sonlarına doğru bağımsızlığını ilan eden Ebû's-Sâc, idareyi ele geçirdiğinde Erdebil'i kendisine başkent yapmıştır. Böylece Türk kökenli bir aileden gelen Sâcoğullarının, Erdebil şehrindeki Türk varlığının artmasına ve bölgenin İslâmlaşmasına katkı sağladıkları da bir gerçektir (Şen, 2019, s. 159; Hüseyinov, 2022, s. 27).

¹ Abbasîlerin merkezi idaresinin zayıflamaya başladığı süreçte Azerbaycan'daki idari yapılanmalar hakkında detaylı bilgi için bkz. (Burgu, 2024)

² Türklerin Azerbaycan'a gelişlerinin M.Ö. VII. Yüzyıl olduğuna dair görüşler de mevcuttur. Hun Türklerinin ise M. S. 395 yılında yani IV. Yüzyılda Balkanlardan Anadolu'ya ve Azerbaycan'a göç ettikleri rivayet edilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. (Aydoğmuşoğlu, 2021, s. 38).

Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuklular, Samanîlerin yıkılmasından sonra Karahanlı ve Gazneli devletleri arasında sıkışmışlar ve bu devletlerin ordularında askerlik yaparak batıya ilerlemişlerdi. Ardından da Türkistan'dan batıya göç etme kararı almışlardı. Bilindiği üzere Tuğrul Bey maiyetini ve ağırlıklarını alıp çöle çekilirken, 1015-1021 yılları arasında Çağrı Bey'in 3000 kişilik keşif seferi esnasında Azerbaycan coğrafyası, Selçukluların ilgi alanına girmiştir. Bu esnada Orta ve Kuzey İran, Azerbaycan ve Irak bölgelerinde Gaznelilerin müdahaleleri kısa sürdüğünden, buralar siyasi birliktelikten yoksun mahallî hanedanların idaresinde bulunmaktaydı. Gazne Sultanı Mahmud'un Arslan b. Selçuk'u Kalincar kalesine hapsedmesinden sonra ona bağlı Türkmenlerin bir kısmı Azerbaycan taraflarına ulaştılar. Revvâdî hükümdarı Ebu Mansur Vehsûdân döneminde bölgeye gelmeye başlayan Boğa, Mansur, Göktaş ve Dâna³ beylerin liderliğindeki Oğuz boyları, ilk defa 1029 yılında 2000 çadır⁴ mevcudiyetleriyle Revvâdî ordusuna katıldı (İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 292, 363; Cûzcânî, 2015, s. 63; Özgüdenli, 2013, s. 54-55, 92-93; Piyadeoğlu, 2014, s. 31-32). Vehsûdân, Bizans'a, Ermenilere, Gürcülere ve hatta Müslüman Şeddâdîlere karşı Oğuzlardan faydalanmak maksadıyla onları maiyetine aldı, ihtiyaçlarını karşıladı. Ayrıca Oğuz beylerinden birinin kızıyla evlendi. Ne var ki genellikle Bizans topraklarına saldırılarda bulunan bu Oğuz boylarının, güvenilir bir askerî güç olarak kullanılmasının ne kadar imkânsız olduğunu çok geçmeden anladı. 1038 yılında buraya gelen ikinci Oğuz kabile, Hezbânî Kürtlerine saldırınca Vehsûdân, yeğeni Hezbânî lideri Ebû'l-Heyca b. Rebibüdevle ile birleşerek Oğuzların üzerine yürüdü. Tebriz'de Oğuzlara bir ziyafet düzenledi ve onlardan otuz kişiyi tevkif etti, diğerlerinin ise cesareti kırıldı. Bu şaşkınlık ve kaos ortamından faydalanan Vehsudan pek çok Oğuzu katletti. 1040 yılında onları topraklarından uzaklaştırdı. Bunun üzerine bölgeden ayrılan Oğuzlar, Hakkâri Kürtlerinin sahasına geçtiler (İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 295-297; Abû'l-Farac, 1999, C. I, s. 295-296; Büandarî, 2016, s. XLVI-XLVIII; *The Cambridge History of Iran*, C. V, p. 32-33; Garthwaite, 2011, s. 120; Yinanç, 1944, s. 37).

Oğuzların bir kısmı, beyleri Kızıl⁵'in ölümünden sonra 433 (1041-1042) yılında Sultan Tuğrul'un kardeşi İbrahim Yinal'ın Rey üzerine harekete geçtiğini öğrendiklerinde önünden kaçarak Azerbaycan'a yöneldiler. Fakat daha önce bu bölgedeki halkla aralarında

³ Irak Oğuzları adı verilen ve batıya göç etmiş bu Oğuz boylarının reislerinin isimlerini İbnü'l-Esîr "Göktaş, Boğa, Kızıl, Yağmur ve Anasoğlu" olarak verirken Büandarî ise "Köktaş, Fuka, Kızıl, Yağmur ve Nasıgılı" olarak kaydetmektedir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 293; Büandarî, 2016, s. XLIV).

⁴ Bu rakamın 4000 hane olduğunu belirten kaynaklar da mevcuttur. Əkbər N. Nəcəf, bu rakamı 4000 çadır yani yaklaşık 20.000 nefer olarak vermektedir (2020, s. 42).

⁵ Kızıl, Arslan Yabgu'ya bağlı olan ve onun esaretinden sonra Gazneli Mahmud'a başvurarak Ceyhun'dan geçip batıya ilerleyen Selçuklu göçerlerinin başlarında bulunan önderlerinden biri olarak verilmektedir. Sultan Mahmud döneminde Rey ve Cibâl taraflarında adına rastladığımız Kızıl Bey, onun Sistan'daki faaliyetlerinde bulunmuş, Sultan Mesud döneminde Rey ve Irak Sipehsâlârı olarak atanan Taş-i Ferrâş'ın maiyetine girmesi hususunda emir verilmişti. Rey bölgesinde varlığını sürdürmeye devam eden Kızıl, daha sonra Selçukluların metbûlûğunu tanıdığı hatta Tuğrul Bey'in kız kardeşi ile evlendiği de rivayet edilmektedir (Cûzcânî, 2015, s. 63; Beyhakî, 2019, s. 227, 247-248; Sümer, 2009a, s. 367).

vuku bulan olaylardan ötürü burada fazla kalamadılar ve Diyarbakır bölgesine geçtiler (İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 298; el-Hüseynî, 1999, s. 12; Büandarî, 2016, s. XLIX).

Büyük Selçukluların ve Irak Selçuklularının Bölgedeki Varlığı

Selçukluların bölgeye gelmeye başlamadan önce buraların hâkimi olan Revvâdî hükümdarı Vehsûdân'ın saltanatı esnasında 1042 yılında Tebriz'de meydana gelen depremde, özellikle Tebriz başta olmak üzere bazı şehirlerde büyük bir tahribat oluşmuştu. Selçukluların bu durumdan istifade etmek isteyeceğinden korkan Vehsûdân, Tebriz'den ayrılarak kendi hâkimiyetindeki kalelerinden birine sığındı. Korktuğu gerçekleşmeden, çok kısa süre içerisinde şehir yeniden inşa edildiyse de aynı yıl İbrahim Yinal, Rey şehrini kolay bir şekilde ele geçirdi⁶ (İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 392; *The Cambridge History of Iran*, C. V, p. 33; Özgüdenli, 2013, s. 93). 1043 yılında Sultan Tuğrul (1040-1063), Tâberistân, Cürcân ve Harezm'in itaat altına alınması meselelerini hallettikten sonra Rey'e ilerleyerek burada bulunan kardeşi İbrâhim Yinal'ın yanına geldi ve ondan Rey'in ve Cibâl'deki diğer şehirlerin yönetimlerini devraldı. Ardından Göktaş, Boğa ve diğer bazı Oğuz beylerine haber gönderen Tuğrul Bey, onların gönüllerini alıp kendisinin hizmetine girmeye davet etti. Fakat Oğuz beyleri kendilerini tevki etmek amacıyla yanına davet ettiğini düşünerek onun bu teklifine olumlu bakmadılar dolayısıyla onun hizmetine girmeyeceklerini bildirdiler. Daha sonra Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Deylem melikine elçi gönderdi, onları itaate davet ederek, mal talep etti. Deylem meliki onun bu teklifini kabul etti ve ona hediyeler gönderdi. Böylece Deylem bölgesi de Selçukluların tâbiyyetine girmiş oldu (İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 388).

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, devletin kuruluşundaki üstün hizmetlerinden dolayı amcası Musa Yabgu ve kardeşi Çağrı Bey'e feodal haklar verirken, hanedanın diğer üyelerinden bazılarını yanında tutarak, bazı bölgelerin fethiyle görevlendirdi (Solmaz, 2014, s. 554). Tuğrul Bey, Selçuklu meliklerinin her birini bir bölgenin fethine gönderirken, Musa Yabgu'nun oğlu Hasan ile Çağrı Bey'in oğlu Yakutî'yi 1043 yılında Azerbaycan üzerine sevk etti. Daha önce buraya gelmiş olan Oğuzlar⁷ da Tuğrul Bey'in itaatine girmeyi reddetmelerine rağmen Azerbaycan bölgesinin ele geçirilmesinde Selçuklu komutanları ile iş birliği yaptılar. Musa Yabgu'nun oğlu Hasan ve kumandasındaki ordunun Pasinler Savaşı'nda (1048) Anadolu'da mağlup olmasından sonra Sultan Tuğrul, İbrâhim Yinal'a Azerbaycan genel valiliğini tevcih ederek, onu Anadolu seferine memur etti. Daha evvel Arrân taraflarında fetihlerde bulunan Kutalmış'ın da ona katılmasını istedi (İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 302; *The Cambridge History of Iran*, C. V, p. 44; Yinanç, 1944, s. 44-45; Piyadeoğlu, 2013, s. 130). Sultan Tuğrul'un Azerbaycan fethi için görevlendirmiş olduğu Yakutî b. Çağrı da buranın idaresiyle meşgul olacak, Anadolu seferlerine katılmayacaktı. Yakutî'nin Azerbaycan ve Arrân'daki fetihleri ile Azerbaycan bölgesi fiilen Selçuklu hâkimiyetine girmiş oldu. Bölgenin idaresi, yeni gelen Oğuz boylarının teşkilatlandırılması ve iskânıyla

⁶ İbrahim Yinal'ın Rey şehrini fethi hakkında detaylı bilgi için bkz. (Piyadeoğlu, 2013, s. 123-125).

⁷ Selçuklular döneminde Türkmenler, Arrân ve Mugan bölgelerinde Urmıye Gölü'nün batısında, Irak'ın bazı bölgelerinde, Tebriz, Erdebil, Halhal vilayetlerinde ve Cibâl'de yaşıyorlardı. (Blaga, 1997, s. 88).

da Yâkutî görevlendirildi. Bununla birlikte Emîr Yâkutî'nin emri altında Erdebil bölgesinde yaylak-kışlak hayat yerleşmiş olan Türkmenler, Anadolu seferi için görevlendirilerek Erzurum ve Erzincan bölgelerine göndermiş olduğu Türkmen birlikleri de Azerbaycan ve Arrân'da dolayısıyla Erdebil'de yaylak ve kışlak hayatını tercih etmiş olanlardandı (Sevim, 2011, s. 5; Nəcəf, 2020, s. 79-80).

İbrahim Yinal'ın kendisine ait olan Hemedan ve el-Cibâl bölgelerinde bağımsız tutumlarından dolayı Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, 441/1049-1050 yılında kardeşi Yinal'ın hâkimiyetindeki toprakları kendisine teslim edilmesini istedi. Ancak İbrahim Yinal bu isteği kabul etmeyerek isyan bayrağını çekmiş oldu. Bunun üzerine Tuğrul Bey, 1054 yılında Azerbaycan ve Arrân bölgesine geldi. Buraları ele geçirdikten sonra yöneticilerini rehin aldı ancak onları kendi adına hutbe okutmak şartıyla yerlerinde bıraktı. Bölge yöneticilerinden Vehsûdân da Tuğrul Bey adına hutbe okutarak onun buyruğuna girdiğini bildirdi, hoşnut edecek hediyeler gönderdi, haraç ödemeyi kabul etti ve oğlunu Tuğrul Bey'in yanında rehin bıraktı (İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 454). Böylece Erdebil şehri de Selçuklu Türklerinin eline geçmiş oldu. Sultan Tuğrul, Azerbaycan'ı tamamıyla fethinden sonra, bölgedeki Selçuklu idarecisi olan yeğeni Yakutî'yi Sistan'a gönderdi (Nəcəf, 2020, s. 96). Bununla birlikte Sultan Tuğrul, kardeşi İbrahim Yinal'ın ikinci isyanında mağlup olarak Hemedan kalesine sığındığında Çağrı Bey'in oğulları Yakutî, Alparslan ve Kavurd'u yardıma çağırır⁸. Yakutî'nin sultanın bu çağırısına Azerbaycan ve Anadolu'dan katıldığına dair bilgilerin bulunması onun Sistan'dan sonra tekrar Azerbaycan coğrafyasına ilerlediğini göstermektedir.

Fakat Tuğrul Bey'in hâkimiyetini kabul eden Vehsûdân'ın oğlu Ebu Nasr Memlân (Muhammed) (1054-1071) 1059'da Selçuklulara başkaldırdı. Uzun süre Ebu Nasr Memlân ile mücadele eden Tuğrul Bey, 1062 yılında Revvâdîleri itaat altına aldı⁹. Böylece Revvâdîlere bağlı olan Erdebil bölgesi de tekrar itaat altına alınmış oldu (Minorsky, 1953, p. 54; *The Cambridge History of Iran*, C. V, p. 33; Piyadeoğlu, 2021, s. 47).

Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, 1062 yılında Azerbaycan ve Arrân taraflarına geldiğinde Anadolu'da devam ettirilen askerî harekâtı denetledikten sonra Emîr Yâkutî'ye "Hareket Başkomutanlığı"na devam etmesini bildirdi. Çok geçmeden ise sultanın ölüm haberi ulaştı (Sevim, 2011, s. 6). Tuğrul Bey'in 1063 yılında ölümünden sonra bu bölgelerin yönetimi Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'a verildi. Kardeşinin hükümdarlığını kabul etmeyen Alparslan ise başkent Rey'de tahta oturarak, babasının ve amcasının topraklarını birleştirdi. Artık Erdebil ve havalisi, Sultan Alparslan'ın (1064-1072) hâkimiyetindeydi. Sultan Alparslan, kardeşi Süleyman tahta oturduğunda kendisi gibi onun sultanlığını kabul etmeyen Kutalmış b. Arslan Yabgu ile de mücadele etti¹⁰. Bu mücadele esnasında onun

⁸ Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi I*, Urduca'dan Çev. Ali Genceli, Hilâl Yayınları, Ankara 1971, s. 202-203.

⁹ Revvâdî hanedanı, 1071 yılında Malazgirt Savaşı'ndan dönen Alparslan'ın Memlân b. Vehsûdân'ı tahtından indirmesiyle sona erdi (Tuysuz, 1997, s. 30).

¹⁰ Kutalmış'ın bu mücadele esnasında öldürülmesinden sonra Sultan Alparslan Kutalmış'ın oğullarını esir alarak kendi nezaretinde bulundurdu. Yabgulu Oğuzları da Arran taraflarında toplandılar. Daha sonra Selçuk Bey'in oğullarından Yunus'un? oğlu olduğu rivayet edilen Erbasan'ın etrafında birleştiler.

yanında yer alan ve artık emîr unvanıyla anılmakta olan Savtegin'i¹¹ Azerbaycan ve Arrân bölgesinde yaşanan siyasi karışıklığın giderilmesi için buraya gönderdi. Aynı zamanda kardeşi Yâkutî'yi de Azerbaycan genel valisi olarak atadı (Sümer, 2009a, s. 369; Sevim, 2011, s. 22; Merçil, 2013, s. 194-195; Nəcəf, 2020, s. 49-50).

Sultan Melikşah (1072-1092) 1075-1076'da Emîr Savtegin'i, bölgenin valisi olarak atadı ve bölgedeki Şeddâdî hâkimiyetine son verdi. Bu dönemden sonra bölgeye yoğun bir Türkmen muhacereti oldu. Sultan daha sonra Azerbaycan ve Arrân bölgesinin yönetimini aynı zamanda amcazadesi ve kayınbiraderi olan¹² Kutbüddin İsmâil b. Yakutî'ye iktâ etti, o da 1093'te öldürülünceye kadar bölgeyi melik sıfatıyla idare etti. Onun ölümünden sonra aynı yıl Melikşah'ın oğlu Berkyaruk, İsfahan ve Fars eyaletleri dolayısıyla da Erdebil ve yöresini, Terken Hatun ve oğlu Mahmud'a (1092-1093) bıraktı. Bir yıl Terken Hatun ve oğlu Mahmud'un yönetiminde kalan bölge, her ikisinin de 1094 yılında ölmesiyle yeniden Berkyaruk (1094-1104) idaresine geçti (Sümer, 2009a, s. 367-371; Buniyatov, 1991, s. 319; Özaydın, 1991, s. 395; Piyadeoğlu, 2021, s. 76; Mustafayev, 2018, s. 23-24).

F. Sümer, Tuğrul Bey zamanında Selçuklu hâkimiyetine giren Azerbaycan ve Arrân'ın yönetimi "Melik" unvanıyla Selçuklu şehzadelerine verildiğini, Azerbaycan meliklerinin Tuğrul Bey'den itibaren Çağrı Bey'in oğlu Yâkutî, ondan sonra oğlu Kutbeddin İsmail b. Yâkutî (İlarslan) ve torunu Mevdud b. İsmail (Alp Sunkur Bey) olduğunu belirtir. Ona göre Kutbeddin Mevdud'un ölümünden sonra geride bıraktığı oğlu olmadığı için Azerbaycan'a başka Selçuklu şehzadeleri gönderilmiştir. Fakat bundan sonra buranın hakiki sahipleri Selçuklu meliklerinden ziyade Selçuklu valileri olmuşlardır (Sümer, 1989, s. 24; a.mlf., 2024, s. 187).

1101 yılında Muhammed Tapar ile Sultan Berkyaruk arasında yapılan anlaşma gereği Azerbaycan, Mugan, Arrân, Diyarbakır, el-Cezire gibi bölgeler, Melik Muhammed Tapar'a verilmişti. Dolayısıyla Erdebil şehri de Muhammed Tapar'ın hâkimiyet sahasında yer almıştı. Muhammed Tapar, yapılan anlaşmadan memnun olmayarak Rey'e gitmiş ve kendisi için beş defa nevbet çaldırmıştır. Ardından Tapar, Berkyaruk'un kendi üstüne hareket ettiğini öğrenince de önce İsfahan'a, daha sonra İsfahan kuşatmasından kaçarak kendisine verilmiş olan Azerbaycan'a sığınmıştır. Melik Mevdûd, 1102 yılında Erdebil'e gelen Muhammed Tapar'a elçi göndererek itaatini bildirmiştir. Ayrıca aynı zamanda eniştesi olan

Sivas'ta olduğunu işittikleri Erbasan'ın peşinden bazıları Anadolu ve Suriye taraflarına hareket ettiler. (Nəcəf, 2020, s. 50-51).

¹¹ Emîr Savtegin'i ilk olarak Tuğrul Bey'e isyan eden İbrahim Yinal'a elçi olarak gitmesi hasebiyle görüyoruz. Büyük Selçuklu Devleti'nin genişlemesinde ve şehzade isyanlarının bastırılmasında önemli bir rol üstlenen, güçlü ve nüfuzlu emirlerden Savtegin, bundan sonraki olaylarda çoğunlukla Azerbaycan ve Kafkasya bölgelerinde görev almıştır. Malazgirt Savaşı esnasında Sultan Alp Arslan'ın yanında yer alan emirlerden biridir. Bâb el-Ebvâb ve Arrân kumandanlarının en büyüğü olarak da tanımlanan emirin yaptığı hizmetlerin karşılığı olarak Melikşah tarafından bu bölgeler kendisine iktâ edilmiş ve vali olarak atanmıştır. Emîr Savtegin ile ilgili detaylı bilgi için bkz. (Merçil, 1975; Sevim, 2011, s. 27).

¹² Melikşah'ın ilk eşi olan Zübeyde Hatun, Azerbaycan Meliki olan Yâkutî'nin kızı idi. Dolayısıyla Melik Kutbeddin İsmail ise hem Melikşah'ın kayınbiraderi hem de amcazadesi idi (*Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, 1987, s. 179).

Muhammed Tapar'a, babası İsmail b. Yakutî'den dolayı Berkyaruk'a karşı düşmanlık besleyen Melik Mevdûd, intikam almak amacıyla Berkyaruk'a karşı birlikte savaşmayı da teklif etmiştir. Köymen'e göre Muhammed Tapar, Erdebil'e karısının kardeşi olan Mevdûd'dan yardım görmeyi ümit ettiği için gelmiştir. Ancak bu plan Melik Mevdûd'un sağlığında gerçekleşmemişse de onun ölümünden sonra kendisine bağlı bulunan kumandanları Türk kökenli Sökmen (Sukman) el-Kutbî¹³ ve Yağı-Sıyan oğlu Mehmed askerleriyle Tapar'ın ordusuna katılmıştır. Öte yandan 22 Aralık 1104 tarihinde Berkyaruk'un yirmi beş yaşında iken verem hastalığından vefat etmesi üzerine 13 Şubat 1105 tarihinde Muhammed Tapar, Büyük Selçuklu Devleti'nin sultanı olmuştur (İbnü'l-Esîr, 1987, C. X, s. 437-438; Kazvinî, 2018, s. 355, 363; Köymen, 2023, s. 60-61; Piyadeoğlu, 2021, s. 94-95). Sultan Muhammed Tapar döneminde (1105-1118) Tebriz, Erdebil ve Merâğa'da Revvâdî soyundan gelen Ahmedîl b. İbrâhim b. Vehsûdân'ın kendilerine bağlı kalmak şartıyla idareciliği Selçuklular tarafından tanınmıştır. Aynı zamanda Ahmedîl bu süreçte Selçukluların önemli komutanlarından biri haline gelirken, onun gulamı Aksungur da bölgedeki Kürtlerden oluşan ordusuyla, ilerleyen zamanlarda Selçuklu taht kavgalarında önemli roller oynamıştır (Parlar, 2005, s. 14).

Sultan Muhammed Tapar'ın 18 Nisan 1118 tarihinde vefat etmesini müteakip, yerine oğlu Mahmud (1118-1119) geçti. Fakat onun hâkimiyetini tanımayan Melik Sencer, 11 Ağustos 1119 tarihinde yapılan savaşta Sultan Mahmud'u yenerek Selçuklu tahtının tek hâkimi haline geldi. Ancak Sultan Sencer (1118-1157) yeğeni Mahmud'u affederek Irak-ı Arab'ı ve Irak-ı Acem'i de içine alan bölgeleri ona verdi ve kızını onunla evlendirdi. Melik Mahmud, zikredilen bölgelerin sultanı unvanını alıp, Hemedan'ı kendisine merkez edindi (İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 302; Kazvinî, 2018, s. 355, 363; Piyadeoğlu, 2021, s. 94-95). Böylece Erdebil bölgesi de Sultan Mahmud'un (1119-1131) hâkimiyetine geçmiş oldu.

Atabegler ve Irak Selçukluları

Her ne kadar bir melikin idaresinde bulunsa da asıl idaresini valilerin yürüttüğü bu topraklarda artık dengeler değişmeye başlamıştı. Asıl yönetici olarak görülen bu valiler geniş ve zengin bir bölgenin sahibi ve hudud valileri olmaları sıfatıyla kalabalık ordulara sahiptiler. Bu sebeple Irak Selçuklu Devleti'nin sınırları içerisinde en kudretli valileri hudud valileri olup, sultanlara her zaman sözlerini geçirmişler ve hatta onlara tahakküm etmişlerdir. Kara Sungur (ö. 1140-1141), Çavlı Candar (ö. 1146) ve İldeniz (ö. 1175) bu

¹³ Sökmen el-Kutbî, Ahlatşahlar hanedanının kurucusudur. Selçukluların Azerbaycan Melikî Kutbeddin İsmail b. Yâkutî'nin emîrlerinden biri olması hasebiyle "Kutbî" nisbesiyle anılmaktadır. Kutbeddin İsmail'in ölümünden sonra oğlu Mevdud'un hizmetine girmiş, onun beklenmedik bir şekilde ölümü üzerine Azerbaycan Meliklerinin soyu kesilince Sökmen el-Kutbî, bazı emirleriyle birlikte Muhammed Tapar'ın maiyetine dahil olmuştur. Muhammed Tapar'a yapmış olduğu hizmetlerden dolayı kendisine Tebriz, Ahlat ve Meyyâfârikîn (Silvan) gibi bazı şehirler iktâ olarak verildiği bilinmektedir. Urfalı Mateos'un vermiş olduğu bilgilere göre Sökmen, Şah-Armen unvanıyla Ahlat ve birçok şehirlere ırsî olarak hâkim olmuştur. Müellif, aynı zamanda Sökmen'den "Şarkın büyük emiri Süleyman" diye bahsetmektedir. Detaylı bilgi için Bkz. *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, 1987, s. 233, 239, 241; Sümer, 1989, s. 24).

valilerin en tanınmışları idiler. Sultan Sencer tarafından Arrân, Azerbaycan ve Irak'a görevlendirilen bendesi Şemsüddin İldeniz ve onun oğulları, bilindiği üzere atabeg sıfatı ile Irak Selçuklu devletine hâkim olmuşlardır (Cûzcânî, 2015, s. 87, 106; Sümer, 2024, s. 187-188).

Bununla birlikte Irak Selçukluları döneminde Erdebil ve havalisinin idaresi hususunda “*Bişkin (Biştekin)*” ve “*Balak (Belak)*” adında iki Türkmen beyinin ismi de yer almaktaydı. Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un 1131 yılında ölümünden sonra bu beyler ve Sultan Tuğrul'un (1132-1134) atabegî Karasungur, Sultan Mesud ile kardeşi Tuğrul'un saltanat mücadelesine müdahil olmuşlardı. Vezir Dergizini'nin kışkırtmaları neticesinde Tuğrul'un tarafında yer alan Karasungur¹⁴, Bişkin ve Balak, Sultan Mesud'un kuvvetlerini kumanda eden Aksungur ile Erdebil'de savaştılar. 1132 yılında Aksungur, Erdebil'e saldırarak burada bulunan Selçuklulardan birçok kişiyi öldürdü. Neticede Aksungur muzaffer olsa da ahalişi güçlü olduğundan Erdebil'i zapt edemedi geri çekildi (Baba Seferî, 1371 hş., C. I, s. 81; Muhammedoğlu, 1995, s. 276; Bala, 1993, s. 289-290; Bûndarî, 2016, s. 152). Aksungur geri dönüşte Karatekin Çayırı'nda Haşhaşîler tarafından bıçaklanarak öldürüldü. Bunun üzerine Aksungur'un askerleri Hemedan'dan Azerbaycan'a geri döndüler. Erdebil hâkimi olarak gördüğümüz beylerden Balak'ın bu mücadeleden sonra aman dileyerek Mesud'un askerlerine iltihak ettiği belirtilmekle birlikte Bişkin ile ilgili bilgi bulunmamaktadır (Bûndarî, 2016, s. 155-156).

Büyük Selçuklu Sultanı Sencer, kardeşler arasındaki mücadeleden haberdar olarak onları yanına çağırıldı ve Mesud'a Arrân bölgesini verirken, Tuğrul'u ise Irak Selçuklu tahtına oturttu. Kardeşiyle iktidar mücadelesine devam eden Sultan Tuğrul çok geçmeden rahatsızlanarak hareket edemez hale geldi ve 1134 yılında Hemedan'da öldü¹⁵ (İbnü'l-Verdî, 2017, s. 88; el-Hüseynî, 1999, s. 70, 72). Bunun üzerine Irak Selçuklu tahtına geçen Sultan Mesud (1134-1152) ise konumuz açısından önemi haizdir. O döneme kadar Azerbaycan ve Arrân'daki Türkmen beylerine bakıldığında çoğu dirlik sahibi idiler. Bölgeyi idaresi altında bulunduran valilere tâbi olan Türkmen beyleri, Gürcüler ile yapılan savaşlara daima katılıyorlardı. Azerbaycan'daki Türkmenler konargöçer yaşam tarzına hitap eden bilhassa Erdebil, Hoy, Urmiye ve Nahçıvan yörelerinde yaşıyorlardı. İbnü'l-Esir ve İbnü'l-Verdî'nin son büyük Irak Selçuklu hükümdarı Mesud, Azerbaycan'da rastladığı Bey Arslan adlı çok yakışıklı bir genci, hizmetine alarak kısa bir zamanda yükseltmiş ve ona Hasbeg ünvanını

¹⁴ Atabeg Karasungur, 533/1138-39 yılındaki Gence depreminde ailesini kaybettikten sonra Erdebil'e gitti ve burada yakalandığı hastalıktan dolayı 535/1140-41 yılında Erdebil'de vefat etti. Onun Azerbaycan ve Arrân'daki görevi ise yine Tuğrul'un gulamlarından Çavlı'ya tevdi edildi (Bûndarî, 2016, s. 172-173).

¹⁵ Sultan Tuğrul rahatsızlandığında bunun müsebbibi olarak veziri Kıvâmüddin ed-Dergüzini'yi görmüş ve ona “*Benim bu hale düşer olmaman sebebi Tanrının kullarına yaptığın zulümdür*” diye sitemde bulunmuştu. Veziri de ona cevaben “*Sen, Alamut ahalisine adamlar gönderdin, Aksungur ve senin diğer düşmanlarını öldürmek için onlara emir verdin ve onlar da bu işi yaptılar*” dedi. Bunun üzerine Sultan da “*Senin itikadındaki fesadı meydana çıkartan Allah'a şükrolsun; artık Allah beni senin katlinde muatep etmez*” dedi ve katlini emretti. Buradan Sultan Tuğrul'un İsmâîlîler ile irtibatla olduğunu görmekteyiz. (Detaylı bilgi için bkz. el-Hüseynî, 1999, s. 72-73; Klausner, 2019, s. 84-87, 152-153.)

vermişti. Hasbeg, Azerbaycan'da Serav ve Erdebil taraflarında bulunan Oğuz beylerinden veya ileri gelenlerinden biri olan Belengerî'nin oğlu idi. Emir Hasbeg b. Belengerî¹⁶'nin bu hızlı ilerleyişi ve sultan tarafından el üstünde tutulması, diğer emirler tarafından hoş karşılanmamış, onu sultanın yanından uzaklaştırmak için her çareye başvurmuşlar ise de muvaffak olamamışlardır. Hasbeg, hâcib yani bütün emirlerin başı olmuş, Sultan Mesud'un 1152 yılında ölümünden sonra Hasbeg yine hâciblik mevkiini muhafaza etmiştir. Nitekim Hâcib Hasbeg, Sultan Mesud'un yerine veliaht tayin edilmiş olan yeğeni Melikşah'ı (1152-1153) Irak Selçuklu tahtına çıkarmıştır. Fakat Melikşah'ın hükümdarlık yapacak ehliyetle olmaması, Emîr Hasbeg'e devletin idaresini bütünüyle eline geçirme fırsatı vermiştir. Ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanan Halife Muktefi, Selçuklu tâbiyetinden çıkmak için Bağdat'ta bulunan Selçuklu şahnesini ve askerlerini kovması üzerine Sultan Melikşah'ın halifeye karşı gönderdiği ordu başarısız olunca, Selçuklu emîr ve komutanları Emîr Hasbeg'in etrafında toplanmışlardır. Emîr Hasbeg, 1153 yılında Sultan Melikşah'ı tahttan indirerek hapse attırılmış, onun yerine de kardeşi Muhammed b. Mahmud'u (1153-1159) Huzistan'dan getirip tahtta oturtmuştur (el-Hüseynî, 1999, s. 89-90; İbnü'l-Verdî, 2017, s. 88, 95; Sümer, 2024, s. 188; Sümer, 2009b, s. 387; Kayhan, 2021, s. 156). Görüldüğü üzere Türkistan'dan Azerbaycan taraflarına göç etmiş olan Selçuklu Türkmenleri, sadece civar bölgelere yapılan seferlerde askerî gücü oluşturmamış, aynı zamanda bunlar arasından devletin en yetkili üst makamlarına kadar ilerleyen ve hatta idareyi elinde bulunduracak kadar nüfuzlu bir bey de çıkmıştır. Ayrıca Emîr Hasbeg'in Erdebil bölgesinden olması da konumuz açısından önemlidir.

Öte yandan Sultan Mesud, bazı emîrlerin baskıları üzerine Emîr Çavlı'nın ölmesinin ardından Azerbaycan ve Arrân'ın idaresini Abdurrahman b. Toganyürek'e vermeye mecbur kalmıştı. Bu durumdan hoşnut olmayan Sultan Mesud ise en gözde adamı olan Hasbeg'i Abdurrahman b. Toganyürek'in hizmetine verdi. Ancak bu görevlendirmenin maksadı çok geçmeden anlaşıldı. Emîr Abdurrahman, Gürcüler üzerine gazaya çıktığı esnada savaş meydanında iken Sultan Mesud'un emriyle Emîr Hasbeg tarafından öldürüldü. Böylece Emîr Hasbeg, onun valisi olduğu Arrân ve Azerbaycan bölgelerinin hâkimi oldu. Çok geçmeden de Ak Arslan Bey'in elinde bulunan Erdebil'de muhasara ederek, şehri ele geçirdi. Erdebil'de bulunan Ak Arslan'a aman vererek onu şehirden çıkardı. Erdebil'den sonra Merâğa'yı ele geçirmek için buradan ayrıldı (Bündarî, 2016, s. 191-194).

Sonraki süreçte Muhammed b. Mahmud'u Irak Selçuklu tahtına geçirmiş olan Emîr Hasbeg, giderek daha da güçlendi. Onun bu şekilde nüfuzunun arttığı ve niyetinin kendisini de tutuklayarak yönetimi devralmak olduğunun farkında olan Sultan Muhammed, tahta geçer geçmez Emîr Hasbeg ve Zengî Candar'ı öldürttü, kafalarını başta Azerbaycan Atabegi İldeniz olmak üzere diğer komutanlarına göndererek onlara gözdağı verdi. Böylece bu ikisinden nefret eden emîrlerin kendisine destek vereceklerini düşündüyse de yaptığı hareket, komutanların ondan yüz çevirmelerine yol açtı. 1160

¹⁶ Emîr Hasbeg b. Belengerî ile ilgili detaylı bilgi için bkz. (Öztürk, 2008).

yılında da genç yaşta iken verem hastalığından Hemedan kapısında vefat etti (İbnü'l-Verdî, 2017, s. 95, 100; Kayhan, 2021, s. 156, 158; BüNDARİ, 2016, s. 206-208).

Sultan Muhammed'in ölümü üzerine emîrlere, Sultan Muhammed Tapar'ın hayatta kalan tek oğlu ve aynı zamanda amcası olan Süleyman'a elçi gönderip, onun tutuklu bulunduğu Musul'dan Hemedan'a gelip tahta oturmasını istediler. Melik Arslanşah'ı da ona veliaht tayin ettiler. Süleyman'ın (1159-1161) içki ve eğlence âlemlerine dalarak devlet idaresini vezir ve bürokratlarına bırakması, ülkenin kötü bir duruma düşmesine neden oldu. Devletin gidişatından memnun olmayan Selçuklu komutanları, yaklaşık altı ay tahtta kalan Sultan Süleyman'ı yakalayıp hapse attılar, yerine de Arslanşah'ı (1161-1177) oturttular. Onun tahta geçmesini Atabegi Şemseddin İldeniz sağladı, bu da Irak Selçuklularının İldenizlilerin vesayeti altına girdiklerinin göstergesi oldu (İbnü'l-Verdî, 2017, s. 100; Sümer, 2009b, s. 387; Kayhan, 2021, s. 158-159; BüNDARİ, 2016, s. 208, 262).

Öte yandan tüm bu siyasi olaylar yaşanırken Erdebil'in kimin elinde olduğu net olarak bilinmemektedir. Emîr Hasbeg'in idaresi altına girmiş olan Azerbaycan topraklarından, emîrin amcasının oğlu Revâdî'nin sorumlu olduğu tahmin edilebilir. Bunu da BüNDARİ'de nakledilen *Süleyman b. Muhammed'in Irak Selçuklu tahtına oturmasından hemen sonra Atabeg Şemsüddin İldeniz'in Arrân bölgesini, İbni Belengerî'nin amcazadesi Revâdî'nin elinden almak için Azerbaycan'a hareket ettiği* bilgisinden anlıyoruz (BüNDARİ, 2016, s. 208-209).

Son demlerini yaşamakta olan Irak Selçuklu Devleti'nin başında gölge sultanlar olmasına karşın esas idare Atabeg İldeniz ve oğullarının eline geçmiştir. Bu süreçte ise artık Azerbaycan ve dolayısıyla Erdebil bölgesinde Irak Selçuklularının etkinliklerinin kalmadığı görülmektedir.

Büyük Selçuklular açısından Anadolu, Gürcü ve Kafkasya seferlerinin, Irak Selçukluları açısından da Gürcü ve Kafkasya seferlerinin askerî üssü olan Erdebil şehrinin her iki devlet açısından önemi ve idaresinden yukarıda bahsettik. Ancak bu süreçte Erdebil şehrinin tarihinde esas önemli yer tutan ise maruz kaldığı Gürcü istilalarıdır. Çalışmanın kronolojik örüntüsünü sekteye uğratmasına karşın bu istilaların bir bütün halinde verilmesine öncelik verdiğimiz için son söze yer vermeden önce ayrı bir başlık altında Gürcülerin istilalarına ve şehirde bırakmış olduğu tahribatlara değinmemiz yerinde olacaktır.

Erdebil Bölgesinde Gürcü İstilas ve Selçuklular

İslam fetihleri döneminde Gürcülerle yapılan mücadeleler, Abbasilerin çöküş sürecinde İslâm'ın siyasi temsilcisi olarak Büyük Selçuklu Devleti'nin Azerbaycan coğrafyasında giderek güçlenmesiyle artık Selçuklu-Gürcü mücadelesine dönüşmüştü. Gürcülerin, Türklerin kitleler halinde gelmelerinden duydukları rahatsızlık neticesinde ana yurtlarını ve kendi varlıklarını korumak amacıyla saldırılarda bulunmaları iki devlet arasında sürekli mücadeleler yaşanmasına neden olmuştur. Elbette ki onların duydukları rahatsızlığın nedeni sadece siyasi veya dinî değildi. Aynı zamanda bu durumun bir diğer nedeni de ekonomik idi yani bölgeden geçen İpek Yolu¹⁷'nin varlığıydı. Gürcüler, Sâsânîler

¹⁷ İpek Yolu'nun Erdebil'e bağlanan yol güzergâhları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. (Aksoy, 2024, s. 75-82).

döneminden itibaren İpek Yolu'nun ve buradaki ticaretlerinin güvenliği için zaman zaman bölgeye akınlar düzenlemişlerdir (Tezcan, 2019, s. 189-230).

Azerbaycan coğrafyasına yerleşmelerinden sonra Büyük Selçuklu Devleti, 1049¹⁸ yılından itibaren Gürcistan üzerine sefere çıkmışlar, Gürcüler ise fırsat bulduklarında bu seferlere karşılık olarak Arrân ve Azerbaycan topraklarına saldırmışlardır¹⁹. 1064 yılında Sultan Alparslan'ın tâbiyetine girmeyi kabul ederek barış antlaşması imzalamışlardır. Ancak 1065'te bu antlaşmayı bozan Gürcü Kralı Bagrat'ın Erdebil şehri yakınlarında bulunan Arrân'ın baş şehri kabul edilen Berdea'ya kadar ilerlediği nakledilmektedir. Ancak oradan Erdebil'e inip inmediği bilinmemektedir (Aydoğmuşoğlu, 2017, s. 48-49; Aksoy, 2024, s. 77-78).

Sultan Melikşah ve Sultan Sencer dönemlerinde Büyük Selçuklu Devleti'nin içine düştüğü durumdan istifade eden Gürcüler, başta Erdebil olmak üzere Azerbaycan Müslümanlarına saldırarak, şehirleri harap ettiler. Halkı, vahşet ve gaddarlıkla öldürdüler. Ayrıca Irak Selçuklu Sultanı Mahmud döneminde 1121 yılında Gürcü Kralı David, Kıpçaklarla birlikte Kür Irmağını geçerek Berdea şehrini yakıp yıkmıştı. 1139 yılında Gence'de meydana gelen büyük depremin sebep olduğu tahribatı ve karışıklığı fırsat bilen Gürcü Kralı I. Demetre (1125-1156), Arrân ve Azerbaycan bölgelerine saldırmıştır. Bu saldırı esnasında yukarıda da bahsedildiği üzere Atabeg Karasungur'un karısı ve çocukları da öldürülmüştür (Bündarî, 2016, s. 172-173; Nesevî, 2021, s. 120-122; Baba Seferî, 1371 hş., C. I, s. 82-83; Aydoğmuşoğlu, 2017, s. 52).

Selçuklular yapılan Gürcü saldırılarını Azerbaycan'a vali olarak atanan beyler eliyle durdurmaya çalıştı. Gürcülerle mücadeleye başlayan Atabeg Emîr Karasungur, Gürcü saldırısında vefat eden eşinin ve çocuklarının acısına dayanamayarak 1141 yılında Erdebil'de vefat etti ve görevini Emîr Çavlı²⁰ devraldı. Emîr Çavlı'nın 1146 yılında vefat etmesinden sonra ise bölgeye atabeg unvanıyla Hâcib Abdurrahman b. Toganyürek atandı. Sultan'ın emri üzerine Toganyürek, Emîr Hasbeg b. Belengerî tarafından savunmasız bir anında demir kamçı ile kafasına vurularak yaralandı, ardından da kılıçla öldürüldü. Emîr Hasbeg daha sonra Erdebil'i kuşatarak, burada bulunan Ak Arslan'ı şehirden çıkardı. Ardından Sultan tarafından Atabeg Şemseddin İldeniz, Gürcülerle mücadeleye memur edildi. Ancak Hârizmşah Celâleddin, Azerbaycan'ın kuzeyinde güçlü bir iktidar kuruncaya kadar (1225)Gürcüler, Erdebil'de zulümlerine devam ettiler. Hârizmşah Celâleddin, Tiflis'e kadar ilerleyerek Gürcüleri ağır yenilgiye uğrattı ve onların Azerbaycan'ı işgal etme hayallerinin önüne geçti (Nesevî, 2021, s. 120-122; Baba Seferî, 1371 hş., C. I, s. 82-83; Kayhan, 2021, s. 154; Kayhan, 2018, s. 46-47; Bündarî, 2016, s. 172-173, 191, 194).

¹⁸ Bazı araştırmacılar Selçukluların Gürcüler, üzerine ilk sefere çıkış tarihi hakkında çok farklı bilgileri aktarmaktadırlar. (Mosiaşvili, 2019)

¹⁹ Türkler ve Gürcüler arasındaki mücadeleler hakkında detaylı bilgi için bkz. (Tellioglu, 2009).

²⁰ Emîr Çavlı Candar, Abdurrahman b. Toganyürek'ten kızını istedi ve aralarında bir sıhriyyet kuruldu. Emîr Çavlı'nın vefatından sonra ise Abdurrahman b. Toganyürek, Sultan Mesud tarafından Erdebil'in idaresi ile görevlendirildi (Bündarî, 2016, s. 174, 191-192).

Gürcülerin bu saldırıları, şüphesiz Erdebil şehrini harap hale getirirken, yeniden imarı zor, tahkimi zaman alan yaralar bırakmıştır. Ancak burada şunu da belirtmek gerekir ki Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları döneminde yapılan mücadelelerde, Gürcülerin dinî maksatları olmakla birlikte esas amaçları, devlet içerisinde vuku bulan iç çekişmeleri Türklere karşı sefer bahanesiyle kapatıp, içeride sükûneti sağlamaktır (Aydoğmuşoğlu, 2017, s. 52). Bununla birlikte Erdebil bölgesi esas yıkımı İldenizliler döneminde 1209 ve 1210 yıllarında yapılan istilalar ile almıştır. Bu istila esnasında binlerce Müslüman'ı öldüren Gürcüler, binaları tarumar edip, buldukları her yeri talan etmişlerdir. Hatta bu talan esnasında Erdebil Cuma Camii'nin çok kıymetli ve güzel olan kapısını da söküüp Tiflis'e götürmüşlerdi. Gürcülerin 1210 saldırısında Kelhoran Köyü'nde yaşamakta olup, Erdebil şehrine sığınmak için gelen Şeyh Safiyyüddin Erdebilî'nin dedesi Kutbüddin de Gürcü askerlerinin kılıcı ile ağır yara almış, ancak kurtulmayı başarmıştır (Hândmîr, IV, ty., s. 411-412; Baba Seferî, I, 1371 hş, s. 81-82).

Sonuç

Erdebil şehri, kurulduğu tarihten itibaren daima önemli bir jeopolitik ve jeostratejik konuma sahip olmuştur. Bu konumundan dolayı Anadolu (Rum), Gürcistan ve Kafkasya coğrafyalarına geçişlerin bir kesişim noktası, buralara yapılan seferlerin ise askerî üssü olmuştur. XI. Yüzyılın ilk yarısından itibaren Azerbaycan taraflarına gelmeye başlayan Selçuklu Türkmenleri, yaylak-kışlak hayatına elverişli bir fizikî yapıya sahip olan Erdebil ve Mugan bölgelerini tercih etmişlerdir. Yoğun olarak gelen Türkmen göçleriyle Erdebil şehrinin Türk yurdu haline gelmesi ve demografik yapısında Türkmenlerin çoğunluğu oluşturması Selçuklular döneminde gerçekleşmiştir. Büyük Selçuklu Devleti ele geçirdiği bölgelerin idaresini Selçuklu hanedanına mensup melikler eliyle yürütmüş, özellikle ilk dönemde buraya atanan valiler bölgeye gelen Türkmenlerin yaylak-kışlak arayışlarına çözüm bulmak, ikametlerini sağlamakla görevlendirilmişlerdi. Ardından Azerbaycan Genel Valisi sıfatıyla atanan bu valiler, başta Anadolu olmak üzere sınır bölgelerindeki fetih hareketlerine memur edilmişlerdi. Erdebil'e yerleşmiş olan Türkmenlerden oluşturulan birlikler de Anadolu'nun fethine iştirak etmişler, ancak onlar muhtemel olarak yerleşme maksadı gütmediklerinden Doğu Anadolu'ya yani Erzurum ve Erzincan'a kadar ilerleyip geri dönmüşlerdir. Erdebil'in bu özellikleri buraya atanan valilere ise kısmen bağımsız hareket etme, güçlü bir orduya ve nüfuza sahip olma özelliği kazandırmıştır. İlk olarak İbrahim Yinal'ın faaliyetlerini gördüğümüz bölgede, daha sonra Yâkutî b. Çağrı Bey, Kutbüddin İsmail b. Yâkutî ve Mevdud b. İsmail, melik unvanıyla hâkimiyetlerini sürdürdüler. Mevdud'un ölümünden itibaren artık bölgenin esas yöneticileri vali sıfatıyla atanan emîrler olmuştur.

Irak Selçukluları döneminde ise Azerbaycan bölgesinin idaresi atabeglerin elinde bulunmuştur. Bu dönemde artık Anadolu'nun fethi büyük oranda sağlanmış, güneyde Selçukluların mirasçıları olan diğer atabeglikler kurulmuştu. Bundan dolayı gaza-cihad anlayışıyla hareket eden yöneticilerin artık tek uğraş noktası Gürcüler ve Kafkasya kalmıştır. Ancak bu süreç çok uzun sürmemiş, 1220 yılından itibaren gelmeye başlayan Moğollar bölgedeki bütün dengeleri değiştirmiştir. Artık başta Mugan olmak üzere Erdebil

bölgesi, Azerbaycan'ın diğer şehirleri ve Arrân, doğudan gelmekte olan Moğolların merkezi haline gelmiştir. Moğolların gelişiyile birlikte burada bulunan Selçuklu bakiyeleri diye tanımlayabileceğimiz Türkmenlerden bazıları yerlerinde kalırken bazıları da batıya, güneye veya kuzeye doğru göç etmeyi tercih etmiştir.

Extended Summary

Although it is not clearly known by whom and when the city of Ardabil was founded, it is generally accepted that it was founded by the Sasanian ruler Firuz (Pêrôz/Piruz) Padishah (459-483 AD) in the V century. Throughout history, the city has been a focal point of many cultures, a crossroads of ethnic migrations, a centre where important events took place, and since its foundation, it has served as a garrison in the struggles against the Khazars, Georgians and Armenians in the Caucasus and against Rome in Anatolia. The city was under the rule of the Umayyads, Abbasids and local dynasties such as the Sâjids, Sallarids and Rawadids, which were established when the central authority of the Abbasids began to weaken after the Islamic conquests in the VIIth century. During this period, the city became the gateway of Islamic religion and civilization to the north, that is, to the Caucasus.

The Seljuks, belonging to the Kınık tribe of the Oghuz, found themselves caught between the Qarakhanid and Ghaznavid states after the collapse of the Samanids. They advanced westward, serving as soldiers in the armies of these states. The Oghuz tribes led by Bogha, Mansur, Goktas and Dâna Beks, who started to come to the region during the reign of the Rawadid ruler Abu Mansur Wahsûdân, joined the Rawadid army for the first time in 1029 with their 2000 tents. During the reign of the Rawadid ruler Wahsûdân, Ibrahim Yinal easily captured the city of Rey in 1042. In 1043, Sultan Tugrul marched on Rey and took over its administration and other cities in Jibâl. In 1043, he dispatched Musa Yabgu's son Hasan and Cagri Beg's son Yaqutî to Azerbaijan, and after the failure of the Seljuk troops in the Battle of Pasinler in 1048, he entrusted Ibrâhim Yinal with the governorship of Azerbaijan and assigned him to the Anatolian campaign. With Yaqutî's conquests in Azerbaijan and Arran, the Azerbaijan region became de facto under Seljuk rule. When Mamlân b. Wahsudan's struggle for independence against the Seljuks failed, the Rawadids were subjugated in 1062. Thus, the Ardabil region, which had been under the Rawadids, came under Seljuk rule again.

Sultan Alparslan appointed his brother Yâkutî as the governor general of Azerbaijan. Sultan Malik shah, on the other hand, appointed Amîr Savtegin as the governor of the region in 1075 and put an end to the Shaddadid rule in the region. After this period, there was an intense Turkmen migration to the region. The Sultan then entrusted the administration of Azerbaijan and Arrân to Qutb al-Dîn Ismâ'îl b. Yaqutî. After his death, in the same year, Malikshah's son Berkyaruk left the provinces of Isfahan and Fars, and thus Ardabil and its region, to Terken Khatun and her son Mahmud. The region remained under the rule of Terken Khatun and her son Mahmud for a year, but after the death of both of them in 1094, it was again under the rule of Berkyaruk.

The administration of Azerbaijan and Arrān was given to Seljuk princes with the title of “Melik”. He states that from Tugrul Beg onwards, the Seljuk princes of Azerbaijan were Cagri Beg's son Yâkutî, then his son Qutbeddin Ismail b. Yâkutî (Ilarslan) and his grandson Mawdud b. Ismail (Alp Sunkur Beg). According to him, after the death of Qutbeddin Mawdud, other Seljuk princes were sent to Azerbaijan because he had no son. However, after that, the Seljuk governors rather than the Seljuk lords became the rightful owners of the land.

Regions such as Azerbaijan, Mugan, Arrān, Diyarbakir and al-Jazira were given to Malik Muhammad Tapar in 1101. Therefore, the city of Ardabil was also under the sovereignty of Muhammad Tapar. Malik Mawdūd, the governor of this city, sent an envoy to Muhammad Tapar, who came to Ardabil in 1102, and declared his obedience. During the reign of Sultan Muhammad Tapar, the Seljuks recognized the rule of Ahmadîl b. İbrâhîm b. Wahsūdân, a Revwādî descendant, in Tabriz, Ardabil and Merāga on condition that he remained loyal to them. At the same time, Aḥmadîl became one of the most important commanders of the Seljuks, while his gulam Aksungur, with his army of Kurds in the region, played an important role in the later Seljuk throne disputes.

After the death of the Seljuk Sultan Mahmud in 1131, the begs Bishteggîn and Balak, who were known as the rulers of Ardabil, together with Sultan Tugrul's ancestor Karasungur, became involved in the struggle between Sultan Masud and his brother Tugrul, and sided with Sultan Tugrul. Following Sultan Tugrul's defeat in the battle near Ardabil in 1132, Amîr Aksungur attacked Ardabil and killed many Seljuks there. Although Aksungur was victorious, he retreated without being able to capture Ardabil because its people were strong. During the reign of the İraqî Seljuk Sultan Massoud, we see Amîr Chavli as the governor of Azerbaijan, followed by Abdurrahman b. Toganyürek. Amîr Hasbeg, one of Sultan Masud's favourite emirs and a native of Ardabil, killed the governor Abdurrahman b. Toganyürek and captured the regions he ruled. Then his subordinate Shams al-Dîn İldeniz and his sons, who were assigned to Arrān, Azerbaijan and İraq by Sultan Sanjar, dominated the İraqî Seljuk state with the title of atabeg. These states and state officials struggled with the Georgian armies coming from the north in and around Ardabil and endeavoured to protect these regions from their plunder and pillage.

Kaynakça | References

- Abû'l-Farac (1999). Gregory. *Abû'l-Farac tarihi*, I, (Doğrul, Ö. R. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aksoy, H. (2024). *İlhanlılar döneminde ve sonrasında Erdebil (XIII ve XIV yüzyıllar)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Aydoğmuşoğlu, C. (2017). Azerbaycan şehirlerine yapılan Gürcü taarruzları (11ve 12. yüzyıllar). Alpaslan Demir & Tuba Kalkan& Eralp Erdoğan (Ed.), *Türk tarihine dair yazılar II* (s. 47-56). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Aydoğmuşoğlu, C. (2021). Selçuklular döneminde Tebriz. Umut Başar (Ed.), *T.C. Dışişleri Bakanlığı Tebriz Başkonsolosluğunun kuruluşunun 100. yılı* (s. 37-49). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Baba Seferî (1371 hş.). *Erdebil der gozergâh-i târih*, I, Dânişgâh-ı Azadî İslamî.
- Bakır, A. & Altungök, A. (2015). Erken Ortaçağlarda Tebriz. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, 63-99.
- Bala, M. (1993). Erdebil. *İA*. (C. IV, S. 288-293). İstanbul.
- Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin (2019). *Târîh-i Beyhakî*, (Lügal, N. Terc.). (Kırlangıç, H. Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Blaga, R. (1997). *İran halkları el kitabı*.
- Bosworth, C. E., X. De Planhol, Weaver M. E. & Medley, M. (2011). Ardabil, *Encyclopædia Iranica*, vol. II, fasc. 4, 357-365.
- Buniatov, Z. M. (1991). Azerbaycan. *DİA*, (C. IV, s. 319). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Burgu, A. (2024). *Abbâsî İmparatorluğu'nun çöküşü -Vezir İbnü'l-Furât ailesinin mali politikaları ve iktidar kavgaları*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları.
- Bündârî (2016). *Irak ve Horasan Selçukluları tarihi*, (Bursan, K. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- el-Cûzcânî, Minhâc-i Sirâc (2015). *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, (Göksu, E. Terc. ve Not.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- el-Hüseyinî (1999). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Lügal, N. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Garthwaite, G. R. (2011). *İran tarihi*, (Aytuna, F. Çev.). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Hândmîr, Gıyâsüddîn b. Hümâmüddîn Hüseyinî. (t.y.). *Tarih-i habîbü's-siyer fî ahbâr-ı efrâd-ı beşer*, IV, İntişârât-ı Hayyâm, Merkez-i Tahkikât-ı Rayane-yi Kaime-i İsfahan.
- İbn Bezzâz Erdebilî (1994). *Safvetü's-Safâ*, (Tabâtabâî, M. Ed.), Tebriz.
- İbnü'l-Esîr (1987). *el-Kâmil fî't-tarih*, (C. IX). (Özaydın, A. Çev.). İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Verdî (2017). *Selçuklular*, (Alican, M. trc. ve not.). İstanbul: Kronik Kitap.
- Kayhan, H. (2018). Azerbaycan Atabeyliği'nin kuruluşu ve Atabey İldeniz. *Türkiyat Mecmuası*, XXVIII/ (1). s. 45-65.
- Kayhan, H. (2021). Irak Selçuklu devleti. *İslam tarihi ve medeniyeti-Selçuklular-*. (C.X, s. 143-165). (Ayönü, Y., Ersan, M. Ed.), İstanbul: Siyer Yayınları.
- el-Kazvinî, Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud (1960/1380), *Asâr el-bilâd ve Ahbâr el-İbâd*,

- Beyrut; Dâr-ı Sadr.
- Kazvinî, Hamdullah Müstevfi-yi (2018). *Târih-i Güzide*, (Öztürk, M. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Klausner, C. L.(2019). *Selçuklularda vezirlik*, (Baş, M. F., Tarıfci, S. Çev.). İstanbul: Kronik Kitap.
- Köymen, M. A. (2023). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihi çerçevesi içinde Sancar'ın Meliklik devri*, (Tarıfci, S. Yay. Haz.) . Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Merçil, E. (1975). Emîr Savtegin. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*. 6. İstanbul. s. 63-74.
- Merçil, E. (2013). Selçuklularda zengin Emîrler. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/(1). s. 193-207.
- Minorsky, V. (1953). *Studies in Caucasian History*. Cambridge.
- Mîr Yahya b. Abdüllatif el-Hüseynî el-Kazvinî (1314). *Lübbü't-Tevârih*, (Tahrânî, S. C. Neşr.). Tahran: İntişârât-ı Müessesesi-i Hâver.
- Mosiaşvili, V. (2019). XI. yüzyıl ortalarında Selçuklular ve Gürcüler. İbrahim Tellioglu & Roin Kavrelişvili (Ed.), *Orta Çağda Türk-Gürcü İlişkileri* (s. 410-418). Gori: Gori Devlet Üniversitesi Basımevi.
- Muhammedoğlu, A. S. (1995). Erdebil. *DİA*. (C. XI, s. 276-277) . İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mustafayev, B. (2018). Ortaçağ Kafkas ticaret yollarında Arran ve Berde'nin konumu. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/(2). s. 15-49.
- Nəcəf, Ə. N. (2020). *Azərbaycan Səlcuqları Yaqutilər (1043-1103)*, Bakı: Çapar Yayınları.
- Nesevî, Muhammed b. Ahmed (2021). *Celâleddin Hârizmşah biyografisi*. (Asım, N. Trc.). (Demirci, M. Yay. Haz.), Konya.
- ÖRS, D. (1992). *Tarih-i Olcaytu (İnceleme ve Çeviri)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Özaydın, A. (1991). Arrân. *DİA*, (C. III, s. 394-395) . İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2013). *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi [1040-1157]) I*, İstanbul: İSAM Yayınları.
- Öztürk, M. (2008). Selçuklu Emîri Hasbeg b. Belengirî. *Prof. Dr. Işın Demirkent anısına / In memory of Prof. Dr. Işın Demirkent*, (Özaydın, A. vd., Ed.). İstanbul: Dünya Yayınları, s. 463-473.
- Parlar, S. (2005). *Türkler ve Kürtler -Ortadoğu'da iktidar ve isyan gelenekleri-*. İstanbul: Bağdat Yayınları.
- Piyadeoğlu, C. (2013). Selçuklu hanedanının önemli bir mensubu: İbrahim Yınal. *Türkiyat Mecmuası*, XXIII/ (2). s. 117-143.
- Piyadeoğlu, C. (2014). *Selçuklular'ın kuruluş hikayesi Çağrı Bey*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Piyadeoğlu, C. (2021). Büyük Selçuklular devleti. *İslam tarihi ve medeniyeti-Selçuklular-*, C.X, (s. 17-102). (Ayönü, Y., Ersan, M. Ed.), İstanbul: Siyer Yayınları.
- Sevim, A. (2011). *Ünlü Selçuklu komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Solmaz, S. (2014). Selçuklu tarihini derinden etkileyen bir olay: Selçuklu-Yabgulu mücadelesi”,

- Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 35, s. 545-575.
- Sümer, F. (1989). Ahlatşahlar. *DİA*. (C. II, s. 24-28). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sümer, F. (2009a). Selçuklular. *DİA*. (C. XXXVI, s. 367-371). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sümer, F. (2009b). Irak Selçukluları. *DİA*. (C. XXXVI, s. 381). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sümer, F. (2024). *Oğuzlar-Türkmenler (tarihleri-boy teşkilatı-destanları)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şen, M. E. (2019). Azerbaycan'da hüküm sürmüş bir Türk devleti: Sâcoğulları (IX-X. asır). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, VI/(5) (Yağub Mahmudov 80. Yıl Armağan Sayısı), 134-163.
- Tezcan, M. (2019). Türk-Gürcü ilişkileri ve İpek Yolu. İbrahim Tellioglu & Roin Kavrelişvili (Ed.), *Orta Çağda Türk-Gürcü İlişkileri* (s. 189-229). Gori: Gori Devlet Üniversitesi Basımevi.
- The Cambridge History of Iran, The Saljuq and Mongol Periods*. (1968). (V, J. A. Boyle Ed.), Cambridge University Press.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumî Türk tarihi'ne giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Tuysuz, C. (1997). *Selçuklular döneminde Azerbaycan*. (Yüksek Lisans Tezi) Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Urfalı Mateos vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un zeyli (1136-1162)*. (1987). (Andreasyan H. D. Çev., Dulaurer, E., Yınanç, M. H.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Vezirof, Yusuf Bey (1338-1340), *Tarihî, coğrafi ve iktisadî Azerbaycan*, İstanbul: Şehzadebaşı: Evkâf Matbaası.
- Yınanç, M. H. (1944). *Türkiye tarihi Selçuklular devri-i Anadolu'nun fethi*. İstanbul: , Bürhaneddin Matbaası.

Ek

Harita 1: XIII. Yüzyıl'da İran ve Azerbaycan (Nadia Eboo Jamal, *Surviving the Mongols: Nizari Quhistani and Continuity of Ismaili Tradition in Persia*, The Institute of Ismaili Studies, London & New York 2002'den alınmıştır.)

